

עבדאללה בעיני היהודים,

1948-1921

אליעזר טאובר

Yoav Gelber, *Jewish-Transjordanian Relations*
1921-1948, London: Frank Cass, 1997,
x+320 pp.

ביוני 1920 גירשו הצרפתים את המלך פייצל מסוריה והשליטו בה את המנדט שלהם. בנובמבר באותה שנה הופיע בדרום עבר הירדן האמיר עבדאללה, אחיו המבוגר של פייצל, והצהיר על כוונתו לפלוש לסוריה ולנקום את נקמת אחיו מהצרפתים. הבריטים, שהיו נחושים בדעתם למנוע התנגשות בין עבדאללה לצרפתים, שסופה היה תזוי מראש, החליטו לנצל הזדמנות זו על מנת לעצב מחדש את מכלול יחסיהם עם העולם הערבי. בוועידת קהיר שנערכה במרס 1921, בראשותו של שר המושבות וינסטון צ'רצ'יל, החליטו הבריטים להמליך את פייצל על עיראק, ששם דיכאו מרד רווי דמים חצי שנה קודם לכן, ולהפקיד בידי עבדאללה את אזור עבר הירדן המזרחי. כך יפוצה בעל בריתם פייצל על אבדן מלכותו בסוריה, תופס דעתם של תושבי עיראק, אשר יזכו למלך ערבי, ועבדאללה, שבראשיתו של דבר ראה עצמו מתאים למלוך על עיראק, יקבל במקום זאת את עבר הירדן, ששם הוא נמצא בלאו הכי, ולא ימשיך לסוריה. אמנם לא הרי עבר הירדן כהרי סוריה או עיראק, ואולם הגלולה המרה שנאלץ עבדאללה לבלוע, בהבינו שאין ביכולתו להמרות את פי הבריטים, הומתקה במענקים כספיים בריטיים נדיבים מדי חודש בחודשו. כך הוקמה בשנת 1921 אמירות עבר

הירדן, יצירה פוליטית מלאכותית שלא היו לה כל שורשים היסטוריים או אחרים באזור, ועבדאללה נהיה לשליטה, ומאוחר יותר למלכה. תולדות עבר הירדן בשנות העשרים, השלושים והארבעים אינן על כן אלא תולדותיו של האמיר עבדאללה מבואו לאזור כנסיך הגאזי זר ועד להפיכתו למלך הממלכה ההאשמית של ירדן בשתי גדותיו של הנהר.

אף ספרו של יואב גלבר יחסי יהודים-עבר ירדנים 1948-1921 הוא בעיקרו ספר על יחסי עבדאללה והיישוב היהודי בארץ-ישראל בשנים הנדונות, ובייחוד מערכת יחסיו עם הסוכנות היהודית. יתרה מזו, כיוון שספרו של גלבר אינו נשען כלל על מקורות בשפה הערבית, עיקרו הוא תיאור האופן שבו נתפס עבדאללה בעיני ההנהגה היהודית והמומחים מטעמה לענייני ערבים.

עבדאללה ומקורביו.
ראשון מימין: שאכר
אבן-זיד. עומד
משמאל: נורי א-סעיד
(תודתנו למר נאצר אידין
נשאבי על הזיהוי)

עבדאללה מעולם לא הסתפק בתחומי עבר הירדן, שנאלץ להסכים להם בעל כורחו בשנת 1921, והתמיד בניסיונות להרחיב את גבולות שלטונו. כיוון שרוב ערביי ארץ-ישראל וסוריה

מרובה משימוש במקורות בשפה הערבית, ואלה מצויים בשפע, הן ספרי זיכרונות של נושאי תפקידים ערבים והן ספרות היסטורית, שכותביה אף הם נטלו בדרך כלל חלק זה או אחר בהתפתחות התנועות הלאומיות באזור.

ראשית הקשר של עבדאללה עם התנועה הציונית נוצרה כבר בשלהי שנת 1921, אומר גלבר, ביזמתו של עבדאללה ועל רקע של בקשה לסיוע כספי. התנועה הציונית הגיבה בוהירות מרובה, ואולם מכל מקום בכך הונח הבסיס להמשך הקשר בעתיד בין שני הצדדים. מענקים כספיים שהועברו מהצד היהודי לעבדאללה, תחת סיפורי כיסוי שונים (ולעתים המחבר קורא להם בשם המפורש: שוחד), הפכו לאחד ההיבטים היסודיים במערכת היחסים שהיתה עתידה להתפתח מנאן ואילך בין עבדאללה ליהודים.

בזמן מאורעות 1929 מנע עבדאללה פשיטות של בדווים מעבר הירדן על יישובים בארץ-ישראל. הפרק השני של הספר, 'נקודת המפנה של מאורעות 1929', עוסק בעיקרו בפעילות המודיעין של התנועה הציונית בראשית שנות השלושים לשם איסוף מידע על עבר הירדן, פעילות שבעקבותיה עלו שוב על הפרק תכניות ציוניות להתיישבות באזור זה. התנועה הציונית הבינה שתכניות כאלו תצטרכנה לזכות בהסכמתו של עבדאללה, ולא תוכלנה להיות תלויות ברצונם (או ליתר דיוק בחוסר רצונם) של הבריטים בלבד. וכך בראשית שנות השלושים נתחדשו המגעים עם עבדאללה ועם נכבדים עבר ירדנים אחרים. ודאי שמאורעות 1929 היו נקודת מפנה בתולדות הסכסוך הישראלי-הערבי בתוך ארץ-ישראל. ואולם המחבר אינו מצליח להבהיר בפרק זה במה בדיוק הביאו מאורעות 1929 לנקודת מפנה במערכת היחסים עם עבדאללה.

בראשית שנות השלושים הציעו נכבדים עבר

התנגדו לאפשרות שימשול עליהם, וכיוון שהבריטים, שעליהם נשען, הבינו את מגבלותיו ולא סייעו לו להגדיל את תחום שלטונו, נותרו היהודים, אומר גלבר, 'תקוותו העיקרית של עבדאללה באשר לשאיפותיו לגבי ארץ-ישראל וסוריה' (עמ' 4). הציונים מצדם התייחסו אל עבר הירדן כאל עורך טבעי. הבנה עם שליט עבר הירדן היתה הכרחית כדי להתגבר על הסתייגויות הבריטים מהתרחבות יהודית אל מעבר לנהר הירדן. הבנה כזו היתה חיונית גם בשביל להגן על יישובי עמק הירדן ויישובים אחרים בארץ-ישראל מפני מתקפות של בדווים מתחומי עבר הירדן. על כך נוספו מאוחר יותר גם קשרים כלכליים, וכך נוצר הבסיס להתקרבות בין שני הצדדים, התקרבות שהפכה ברבות הימים לשותפות פוליטית. עבדאללה הפך לשכן המועדף בעיני היהודים, והוא עצמו 'היה זקוק ליהודים לא פחות משאלה היו זקוקים לו'. זו הסיבה לכך שעבדאללה לא גילה עוינות כלפי היהודים כשאר מנהיגי ערב, אומר גלבר (עמ' 2).

בפתח ספרו מבטיח גלבר להוכיח שההסכם שאליה הגיעה הסוכנות היהודית עם עבדאללה בשנת 1946, ושוב התמקדו מחקרים קודמים, לא היה אלא שיאו של תהליך שהחל בשנת 1921 ונמשך מאז בהתמדה. אין ספק שגלבר עומד בספרו במשימה זו (אם כי יש לתהות, כפי שייאמר בהמשך מאמר זה, אם אכן היה הסכם של ממש בשנת 1946).

הספר פותח בתיאור ראשית התעניינותה של התנועה הציונית בעבר הירדן, וסוקר מגעים שערכה עם ראשי השבטים הבדווים שם ואת המצב באזור בתקופת שלטונו של פייצל על סוריה (שכללה אז את עבר הירדן). בתיאור המצב בתקופה שעבר הירדן היתה כפופה לסוריה ובבחינת השלכות סילוקו של פייצל מסוריה על גורל עבר הירדן עשוי היה גלבר להפיק תועלת

היטב להתנגדות הנחרצת של ערביי ארץ-ישראל (בעיקר משפחת חסיני וגרורותיה) להישלט על ידי עבדאללה. המגעים בין עבדאללה לנציגי הסוכנות (שרתוק ואחרים) נערכו כבר בעת ההיא לעתים בחשאי, אך לא משום שעבדאללה חשש מהתגובות הנועזות של ערביי ארץ-ישראל כל אימת שנודע להם על קשרים כאלה, אלא בעיקר בגלל מודעותו להתנגדות הבריטים למגעים. אף הצד היהודי החל להבין שרכישת קרקעות בעבר הירדן איננה דבר מעשי, בשל התנגדות הבריטים. מערכת הקשרים בין

ירדנים למכור קרקעות ליהודים בתחומי עבר הירדן. אחד מהם, מתקאל אלפאיז, ראש שבט בנו צח'ר, אף הציע לסוכנות היהודית לרכוש ממנו מאה אלף דונם, ואולם לסוכנות לא היה הסכום הנדרש. נציגים יהודים בולטים (חיים ארלוזורוב ומשה שרתוק) ביקרו אז בעמאן ונפגשו בגלוי עם עבדאללה, ומאוחר יותר, בשנת 1933, אף הציע עבדאללה ליהודים אופציה לחכירת קרקעות בעבר הירדן. הרושם שמקבל הקורא מפרקו השלישי של הספר, העוסק במגעים אלה, הוא שאנשי עבר הירדן היו להוטים יותר מן היהודים לבצע עסקות הדדיות, לפתוח ביזמות משותפות ולסחור בקרקעות. הבעיה היא שגם הדיווחים הללו על מגמותיהם של אנשי עבר הירדן מתבססים כולם על מסמכים יהודיים מהארכיון הציוני המרכזי. מתעוררת על כן אצל הקורא השאלה אם זו היתה המציאות האמתית, או שמא רק השתקפותה האופטימית בעיני הנציגים היהודים. ואכן הבריטים ראו את מצב העניינים באור אחר. מעבר להתנגדותם שלהם לאפשרות של רכישת קרקעות בעבר הירדן על ידי יהודים, מסמכיהם הנוכריים בפרק זה (והם מיעוט) עומדים על תגובות עבר ירדניות, וגם של ערביי ארץ-ישראל, נגד אפשרות זו. ראוי לציין בהקשר זה את דעתו של אלק קירקבריידי, לימים הרזידנט הבריטי בעבר הירדן, שחילוקי הדעות בקרב תושבי עבר הירדן בשאלת מכירת הקרקעות ליהודים היו בין אלה שהיו להם קרקעות למכור ובין אלה שלא היו בעלי קרקעות (עמ' 52).

בראשית שנת 1934 פנה עבדאללה אל הסוכנות היהודית בהצעה לאחד את עבר הירדן וארץ-ישראל תחת שלטונו. מכאן ואילך, טוען גלבר, עבדאללה ראה בעצם את קשריו עם היהודים כחוליה בהגשמת הרעיון שלו בדבר 'סוריה הגדולה'. הסוכנות היהודית, שלא דחתה את הצעתו של עבדאללה על הסף, היתה מודעת

עבדאללה ליהודים התנהלה מכאן ואילך במישור הפוליטי. המחבר מזכיר בקשר לשאיפותיו של עבדאללה לכתר ארץ-ישראל פנייה של נציג מטעמו אל אבא אחימאיר בשאלה אם הרוויזיוניסטים יתמכו בשאיפותיו אלו. הפנייה נדחתה. 'הדבר מאיר עיניים', אומר גלבר. אף על פי שהרוויזיוניסטים תמכו בגישת 'שתי גדות לירדן', היתה זו דווקא יריבתם הפוליטית, תנועת העבודה הציונית, שפעלה להגשים מטרה זו (עמ' 73-74). דומה שהערה מלגלגת זו של

בן-גוריון בביקור בעקבה, 1934. כורע במרכז: אליהו ששון. עומדים: שני משמאל אהרון כהן (מומחה לענייני ערבים בסוכנות היהודית), רביעי משמאל אליהו אילת (תורתנו למר משה ששון על הזיהוי)

אהרן כהן), והשאלה היא אם אכן כאלה היו פני הדברים במציאות, או שמא היו אלה רק מסריו של עבדאללה לנציגים היהודים על מגעיו עם ערביי ארץ ישראל, ולא מה שהתרחש באמת. על כל פנים בעקבות תמיכתו של עבדאללה בחלוקה ניסתה הסוכנות היהודית לחזק את מעמדו בקרב ערביי ארץ-ישראל (בעיקר בקרב חוגי האופוזיציה לחסינים) אך ללא הצלחה מרובה. הסוכנות החלה גם להזהיר את עבדאללה מכל מיני תכניות שזממו אויביו נגדו (כגון שיתוף פעולה בין המופתי הירושלמי לסעודים נגדו), וכך החלה מסורת ארוכת יומין של אתרעות יהודיות לשליטי עבר הירדן, עבדאללה ונכדו, מפני תכניות להפלתם.

כשהחל השלב השני של המרד הערבי, בשנת 1937, הסכנה שהמרד יתפשט לתוך עבר הירדן הייתה גדולה מסכנת פעילות מעבר הירדן נגד יישובים בארץ-ישראל. באמצעות הלגיון הערבי הצליח עבדאללה לסכל ניסיונות להסתגן מסוריה לארץ-ישראל דרך עבר הירדן, וכשהחלו 'כנופיות השלום' לפעול נגד חוגי המופתי, נוצר משולש של זהות אינטרסים בין עבדאללה, היהודים וחוגי האופוזיציה בקרב ערביי ארץ-ישראל. אולם מאחר שעבדאללה הבין כי הבריטים עצמם אינם מעוניינים ליישם את המלצות החלוקה של ועדת פיל, ומאחר שגם תושבי ארצו לא היו גלהבים לרעיון זה, הוא נטש את רעיון החלוקה בהופיעו בפני ועדת וודהד ותמך בתכנית של קנטונים עם אוטונומיה. בעת הצורך הוא גם פרסם בעיתונות הצהרות בזכות העניין הערבי, ואלו עוררו את רוגזה של הסוכנות היהודית. הסבריו לסוכנות בעקבות פרסומים מסוג זה היו שאלה אך ורק הצהרות המיועדות להרגעת ההמון. האינטרסים הפנימיים של עבדאללה בעבר הירדן עצמה ורצונו לקדמה לעצמאות הניעו אותו גם לתמוך

המחבר מיותרת. תכנית 'שתי גדות הירדן' של הרוויזיוניסטים היתה ודאי שונה מזו של עבדאללה. ומכל מקום הרוויזיוניסטים באמצע שנות השלושים לא היו במעמד שיכול היה לאפשר להם לפעול למען הגשמת רצונותיהם באשר לגדתו השנייה של הירדן.

עם פרוץ המרד הערבי בארץ-ישראל בשנת 1936 נותרה עבר הירדן שקטה, והסיוע שניתן ממנה לערביי ארץ-ישראל היה מזערי (אם כי בשלב מאוחר יותר הסתננו דרכה מתנדבים סורים ועיראקים לארץ-ישראל). הסוכנות היהודית הושיטה מצדה סיוע כספי לא מבוטל לעבדאללה על מנת לסייע לו לשמור על השקט בעבר הירדן. עבדאללה ניסה לתווך במצב בארץ-ישראל, ואולם הצעתו לנציב העליון להשעות את העלייה היהודית על מנת להרגיע את המצב העלתה עליו את חמתה של הסוכנות היהודית. ביקור ועדת פיל בארץ-ישראל והמלצותיה על חלוקה, שעבדאללה הסכים להן (כיוון שרצה להשתלט על ארץ-ישראל או לפחות על חלקה הערבי), שוב הפכו אותו למועמד הערבי הסביר היחיד לשתף פעולה עם היהודים. תמונה קביעתו של גלבר שדבריו של עבדאללה בשנת 1937 בעד חלוקה היו היחידים מסוגם שנשמעו בעולם הערבי עד שנת 1993 (עמ' 116). ומה עם נשיא מצרים סאדאת? גלבר כתב את ספרו בשנת 1991 (ראה בדברי התודה שלו בראשית הספר), וזו כמדומה דוגמה טובה למחברים מדוע לא כדאי להיחפז לעדכן את ספרם בכל ההתפתחויות האחרונות, בייחוד כשהן אינן ממיין העניין.

גלבר מתאר את גזיפותיו של עבדאללה במנהיגי ערביי ארץ-ישראל על התעלמותם מהיהודים ואת התנגדותו לדרישתם להכחיש את קיומו של הסכם וייצמן-פיצל (עמ' 106). ואולם גם תיאורים אלה מבוססים על דוחות יהודיים (של

הודעת הבריטים בראשית 1943 על תמיכתם בהקמת ליגה ערבית בדומיננטיות מצרית הטרידה את עבדאללה. הוא הציע מצדו הקמת פדרציה שתכלול את סוריה, לבנון, עבר הירדן וארץ-ישראל. הפעולות שנקטו הסורים והלבנונים בשנה זו להעמקת עצמאותם מול הצרפתים רק הדגישו את חוסר הראליות של תכניותיו של עבדאללה. בוועידת ההכנה שנערכה באלכסנדריה בספטמבר 1944 לקראת הקמת הליגה הערבית היתה שאלת ארץ-ישראל – ההתנגדות לחלוקה, להגירה יהודית ולמכירת קרקעות – הנושא המרכזי שאיחד את מדינות ערב. עבדאללה לא העז לחרוג מאחדות זו. הקמת הליגה הערבית בשנת 1945 משמעה היה גם ירידת השפעת ההאשמים בעולם הערבי ומעבר מרכז הכובד המדיני שלו לקהיר, גם בנושא היחס לשאלת ארץ-ישראל.

החוזה שנחתם בין בריטניה לעבר הירדן בשנת 1946 על עצמאות עבר הירדן לא היה לרוחה של הסוכנות היהודית, לדברי גלבר, משום שהיא ראתה בו פתרון לחלק אחד בלבד מארץ-ישראל שאינו פותר את בעיית מעמדו של החלק האחר. ואולם השינוי שחל במדיניות הצינונית לאחר 'השבת השחורה' והנכונות להסכים לחלוקה בדרך לעצמאותה של מדינה יהודית שוב העמידו את עבדאללה כמועמד הסביר להשתתף בחלוקה כזו. באוגוסט 1946 נפגש אליהו ששון, ראש המדור הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, עם עבדאללה, וכשהוא נושא בכליו שוחד כספי ניסה לשכנעו להסכים לחלוקה ולסיפוח החלק הערבי של ארץ-ישראל לממלכתו. עבדאללה הסכים עקרונית לחלוקה, אם כי דחה את הדיון בפרטיה הטריטוריאליים לוועידה שהיתה אמורה להתכנס בלונדון, ואשר נציגו בה אמור היה לקבל הוראות לתמוך בחלוקה. זמן קצר לאחר מכן אף אמר עבדאללה לנציב העליון קנינגהם שחלוקה

ב'ספר הלבן' של 1939, אשר נדחה על הסף על ידי היהודים.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה מצאו עצמם עבדאללה, היישוב היהודי, חוגי האופוזיציה בקרב ערביי ארץ-ישראל ומיעוטי הסביבה דוגמת הדרוזים במחנה אחד. קיום כולם היה תלוי ביכולת העמידה של הבריטים מול כוחות הציר. במחנה הנגדי עמדו החוגים הלאומיים בסוריה, עיראק, ארץ-ישראל ועבר הירדן, שייחלו לניצחון מדינות הציר. בסוכנות היהודית חשבו אז על הקמת 'בלוק מיעוטים' עם הדרוזים והמארונים. אגב דבריו על חוסר היכולת לחבר לחזית אחת את הדרוזים והמארונים בלבנון שוב מעיד המחבר הערה מיותרת שאינה מגוף העניין: 'כפי שתלמד ישראל עשורים אחדים מאוחר יותר' (עמ' 175). ישראל הרי מעולם לא ניסתה לחבר בין המארונים לדרוזים במלחמת לבנון, וזו כמדומה דוגמה נוספת לכך שמוטב למחברים לא לסטות מהנושא המוצהר של ספרם.

משפרצה מלחמת העולם השנייה נתחדשו תקוותיו של עבדאללה לממש את רעיון 'סוריה הגדולה' בסוריה, ארץ-ישראל ועבר הירדן. לאחר כניעת צרפת לגרמנים ובעקבותיה נפילת סוריה בידי משטר וישי נראה היה כי תקוותיו הושמו לאל. כיבוש סוריה בידי הבריטים בשנת 1941 עורר מחדש את שאיפותיו של עבדאללה ביחס אליה, ואולם לבריטים לא היתה כל כוונה לאפשר לו זאת; למעשה הם החלו לראות בו מטרד בשל שאיפותיו. עבדאללה החל בסדרת מעשי חתרנות בסוריה לשם הגשמת שאיפותיו, בעיקר בקרב הדרוזים, ואולם בלא תועלת. גם ערביי ארץ-ישראל לא רצו בו, ואפילו איש האופוזיציה רגב אינשאשיבי אמר אז למוזכר הראשי הבריטי: 'הישארו עמנו. הפכו את פלסטין לקולוניה, אם אתם רוצים. איננו רוצים את האמיר כמלך' (עמ' 171).

לערביי ארץ-ישראל שלא יקבל שום פתרון בניגוד לדעתם. הצהרותיו הפומביות והוראותיו לנציגיו בוועידת לונדון בראשית 1947 נגד חלוקה העידו שהוא נסוג בו מההבנה שהגיע אליה עם הסוכנות היהודית. כשהגיעה ועדת אונסקו"פ לארץ-ישראל אמר אמנם עבדאללה בשיחה פרטית עם יושב ראש הוועדה, השופט סנדסטרום משוודיה, שחלוקה היא הפתרון המעשי היחיד (עמ' 223), ואולם בפומבי הוא הצטרף למדיניות הערבית הכללית כלפי אונסקו"פ. מנגד אף הסוכנות היהודית לא שקטה על השמרים, וגלבר מתאר אחדות משיטות העבודה שלה: בד בבד עם ניסיונותיה לשכנע את עבדאללה להתמיד בתמיכתו בחלוקה עם סיפוח ארץ-ישראל הערבית לנחלתו, תוכנן לחשוף בפני ממשלת מצרים את תכניותיו של עבדאללה, על מנת שזו תשכנע את ערביי ארץ-ישראל להסכים לחלוקה שהציעה אונסקו"פ ובכך למנוע את סיפוחם בידי עבדאללה (עמ' 226).

גם בוועידת הליגה הערבית בעאליה, שנערכה בזמן הדיון באו"ם בשאלת ארץ-ישראל, הצטרפה עבר הירדן למגמה הערבית הכללית. לסוכנות אמר עבדאללה שאין להתייחס ברצינות להכנות הצבאיות של הליגה הערבית, ואולם המידע שבידי הסוכנות היה שונה. בנובמבר 1947 נפגשו גולדה מאירסון, ששון ועזרא דנין עם עבדאללה בנהריים. עבדאללה הציע כעת 'חלוקה' חדשה של 'רפובליקה יהודית' בחלק מארץ-ישראל במסגרת מדינה עבר ירדנית בשתי גדות הירדן. עמדתו של עבדאללה לאחר קבלת תכנית החלוקה באו"ם היתה נתונה בסימן שאלה מבחינת הסוכנות היהודית, בייחוד בעקבות החלטותיה של ועידת הליגה הערבית בקהיר לשלוח צבא מתנדבים לסייע לערביי ארץ-ישראל. עבדאללה ניסה אמנם להרגיע את הסוכנות ש'הליגה אינה ליגה והחלטותיה אינן החלטות' (עמ' 244), ואולם

וחילופי אוכלוסין הם הפתרון המעשי היחיד לשאלת ארץ-ישראל. 'ההסכם עם המלך נראה עובדי', אומר המחבר (עמ' 213), ושרתוק מצדו היה מוכן בשלב זה אפילו להקציב סכום כסף נכבד לסייע למאמציו החתרניים של עבדאללה בסוריה. גלבר מכתיר את הפרק העוסק באירועים אלה בכותרת 'ההסכם' (The Agreement), ואולם בתום קריאת הפרק חש הקורא שהמילה הסכם גדולה מכדי לתאר את מה שאירע כאן. היו אלו שיחות בין פקיד מדרג משני מטעם הסוכנות

עבדאללה במאהל מלכותי

היהודית ובין עבדאללה שנסתיימו בהבנה מסוימת. עבדאללה תמך באוזני הבריטים בחלוקה כיוון שהעריך כי תכנית זו מקדמת את האינטרסים שלו, ולו באופן חלקי, ולא דווקא משום שראה עצמו מחויב להסכם של ממש, ולו בעל-פה, עם הסוכנות היהודית. לכל היותר ניתן להסיק שהסוכנות היהודית סברה בעת הזו שהצליחה להגיע להבנה עם עבדאללה. ספק אם בשנת 1946 עבדאללה באמת ראה עצמו כמי שיש לו הסכם עם הסוכנות היהודית. זמן קצר לאחר 'ההסכם' כבר הבטיח עבדאללה

היהודים, והלגיון הערבי לא חדר לגבולות המדינה היהודית כפי שהוגדרו בהחלטת החלוקה. קרבות בין הלגיון לצה"ל נערכו רק במקומות שבהם פעל צה"ל בשטחים שיועדו למדינה הערבית ובירושלים שנועדה להיות בין-לאומית. נראה שאין הצדקה עניינית לסיים את הספר באמצע 1948, ובמקום האפילוג עדיף היה להוסיף שלושה פרקים לארבעה-עשר פרקיו של הספר: הראשון, על מלחמת 1948 (ובו צריך היה המתבר להוכיח בצורה משכנעת שהיתה זו החלטה פוליטית של עבדאללה שמנעה מהלגיון להיכנס לתחומי המדינה היהודית, ולא לדוגמה חוסר יכולת צבאית); השני, על שיחות שביתת הנשק עם עבר הירדן; והשלישי, על סיפוח הגדה המערבית בידי עבדאללה ועל נכונותו להפסיק את מגעיו עם ישראל תמורת הסכמה בשתיקה של מדינות ערב לסיפוח.

אין לספר פרק סיכום או מסקנות וחסרונו בהחלט מורגש. ניתן היה לעמוד בפרק כזה על קווי המתאר העיקריים של יחסי עבדאללה והיהודים בתקופה הנדונה, כפי שהם עולים מפרקיו של הספר. להלן מספר דוגמאות לקווי מתאר כאלה: הסיוע הפיננסי הרצוף שהעבירה הסוכנות לעבדאללה, ושחיווה את אחד הגורמים הקבועים במערכת היחסים שבין שני הצדדים; מידע מודיעיני שהיתה הסוכנות מוסרת לעבדאללה על תכניות שנקמו נגדו, כחלק ממערכת היחסים ההדדית והאינטרס של הצד היהודי בהמשך שלטונו של שליט עבר הירדן; כפל הלשון של עבדאללה בין דבריו האוהדים לצד היהודי בשיחות חשאיות ובין הצהרותיו הפומביות העוינות, בטענה החוזרת ונשנית שעליו להרגיע את ההמון. גם בנושא יחסיו של עבדאללה עם ערביי ארץ-ישראל, הנדון בהרחבה בספר, ניתן למצוא קו מתאר בולט: חוסר רצונם של החוגים המרכזיים בקרב ערביי ארץ-ישראל

המידע שבידי הסוכנות העיד ההפך. בלחצם של הבריטים נמנעו אמנם כוחות הלגיון הערבי שחנו בארץ-ישראל מלקחת חלק במאורעות בראשית 1948, למעט מספר התנגשויות חריגות, ואולם זרם של מתנדבים הגיע לארץ-ישראל דרך עבר הירדן, כולל כוחות 'צבא ההצלה' של קאוקג'י. על פי דיווחים של גלאב, מפקדו הבריטי של הלגיון, למשרד המלחמה הבריטי, תכנן עבדאללה כבר בראשית 1948 לפלוש לארץ-ישראל לאחר ה-15 במאי ולכבוש את חלקה הערבי, אולם לא לתורר לחלק היהודי (עמ' 254). בפברואר כבר העלה עבדאללה רעיונות להשתלט גם על ירושלים (עמ' 255).

כאמור הלגיון הערבי לא התערב בקרבות בארץ ישראל בחודשים הראשונים של 1948, למרות התמוטטות המאמץ המלחמתי של ערביי ארץ-ישראל. משלחות של ערביי ארץ-ישראל החלו להגיע לעבדאללה ולבקשו שיתערב בנעשה בארץ, ואפילו עזאם פאשא, מזכ"ל הליגה הערבית, ביקש זאת ממנו. עבדאללה היסס. בסוף אפריל כבר נאות עבדאללה לפלוש, במסגרת פלישה של כל צבאות ערב, ועמאן הפכה למרכז תכנוני הפלישה (והצד היהודי ידע זאת). בראשית מאי התרבו ההתנגשויות בין הלגיון לכוחות היהודיים, בעיקר באזור גוש עציון. הפגישה האחרונה בין עבדאללה לנציגים יהודים (גולדה ודנין) לפני הפלישה נסתיימה בלא כלום. עבדאללה לא יכול היה לדבוק כעת אפילו בנכונותו הקודמת להסכים לחלוקה. הוא הציע אוטונומיה ליהודים במדינה מאוחדת תחת מלכותו (עמ' 281), וההצעה כמובן נדחתה.

הספר מסתיים באפילוג קצר על פלישת עבדאללה לארץ-ישראל ב-15 במאי 1948, שנועדה לדברי המתבר לספח את ארץ-ישראל הערבית לממלכתו. עבדאללה נשאר נאמן, לדעתו של המתבר, להסכם המוקדם שלו עם

להישלט על ידי עבר הירדן. נדמה שפרק מסכם מסוג זה יכול היה לפרוש בפני הקורא מסקנות מאלפות, שלפחות אחדות מהן היו תקפות גם לגבי מערכת היחסים ארוכת השנים שבין הסיין, נכדו של עבדאללה, למדינת ישראל.

בסוף הספר מביא המחבר רשימת שמות אישים ומושגים שנזכרו בספר, המלווים בביוגרפיות קצרות והסברים. רשימה זו מועילה מאוד, ואולם לא תמיד ברור לקורא על פי אילו קריטריונים החליט המחבר מה לכלול בה ומה לא. כך לדוגמה מדוע אין אהרן כהן נכלל ברשימה, אף על פי שהוא אחד ממקורות המידע הבולטים ביותר, לפחות בחלקה הראשון של התקופה הנדונה? מדוע ארגון ה'ג'אדה הפלסטיני מופיע ברשימה, ולעומת זאת אלג'האד אלמקדס, החשוב ממנו, אינו מופיע? עוד יש להעיר שפרטים רבים על האישים הערבים ברשימה אינם מדויקים. כך לדוגמה עוני עבד אלהאדי לא רק 'חי' בשנות החמישים בירדן, אלא גם היה שר החוץ שם. לגבי מוסא אלעלמי היה חשוב לציין שהוא עמד בראש 'קופת האומה' (צנדוק אל'אמה). לעזאם פאשא היה גם שם פרטי: עבד ארחמן עזאם. טה אלהאשמי היה ראש ממשלת עיראק רק בשנת 1941 (חודשיים). תאג' אדין אלחסני היה גם ראש ממשלת סוריה בשנת 1928 ובשנת 1934. הסיין (אביו של עבדאללה) הכריז על עצמו כח'ליף רק בשנת 1924, לאחר ביטול הח'ליפות בתורכיה. חאג' אמין אלחסני לא 'עבר' ללבנון בשנת 1947, אלא המשיך לנהל את המאמץ המלחמתי של ערביי ארץ-ישראל בקרבות 1948 מקהיר; רק בשנת 1959 השתקע בביירות. פאוזי אלקאוקג'י לא היה 'המפקד העליון' של המרד הערבי בשנת 1936; הוא עמד בראש המתנדבים הזרים שבאו לסייע למרד. ספק אם ניתן בכלל לומר שהיה למרד מפקד עליון. המרד נוהל על ידי כנופיות, שאחדות מהן היו חזקות מהאחרות, וניתן על כן

לראות בראשיהן את מנהיגי המרד. באשר לאישים היהודים שברשימה, ראוי להעיר שאנג'לו לוי-ביאנקיני לא 'נעלם' בשליחות לדמשק בשנת 1920, אלא נרצח בידי מורדים מקומיים שפשטו באוגוסט 1920 על רכבת שיצאה מדמשק ובה ראש ממשלת סוריה עלא אדין אדרובי (מטרת ההתקפה היתה לרצוח את ראש הממשלה, כפי שאכן נעשה).

עוד יש להעיר שתעתיק שמות האישים והמושגים הערביים שבספר לשפה האנגלית (שנעשה בסיועו של ד"ר אילן פפה, כמצוין בדברי התודה בראשית הספר) הוא ברמה ירודה מאוד ורצוף שגיאות רבות, לעתים עד כדי עיוות השמות ממש. כך לדוגמה השבט הגדול בעבר הירדן (שמנהיגו הציע למכור קרקעות ליהודים) לא היה בנו שכר. לא היה בכלל שבט בשם כזה בעבר הירדן. השם הנכון הוא בנו צ'ח'ר, דהיינו Sakhr ולא Shahr.

חיבורים רבים נכתבו על יחסי עבדאללה והיהודים, ואין ספק שספרו של גלבר הוא המקיף והמפורט שבהם. אך האם זהו החיבור הטוב ביותר שניתן היה לכתוב בסוגיה זו? התשובה על כך שלילית. מדוע? משום שאין הוא מתבסס גם על מקורות בשפה הערבית. בראשית ספרו מציין גלבר בצדק שלצורך בחינת סוגיה זו צריכים היו קודמיו לבדוק לעומקם גם את המקורות היהודיים, שהם חשובים לא פחות מהמקורות הבריטיים. ואכן האופן שבו סרק גלבר את הארכיונים היהודיים, ובעיקר את מסמכי הארכיון הציוני המרכזי, הוא מרשים ביותר. אילו היתה מטרת הספר לבדוק כיצד נראה עבדאללה בעיני היהודים, ככותרתו של מאמר זה, או מה היה יחס היהודים לעבדאללה, היה הדבר מספיק. אך כותרת הספר מעידה שהמחבר ביקש לבדוק את שני צדי המתרחש. לפחות לדעת כותב שורות אלו, לא ניתן לחקור את עמי ערב בלא להשתמש במקורות בשפה הערבית.